

УДК 930:[339.5(=1:368):321(=16)"07/08"
DOI: 10.30970/sls.2017.66.2065

**ЕПОХА ВІКІНГІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ:
СЛОВ'ЯНСЬКО-СКАНДИНАВСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ
РАННІХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ДЕРЖАВ**

Ольга ЩОДРА

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра давньої історії України та архівознавства*

У статті зроблена спроба виявити закономірності й особливості початкового етапу епохи вікінгів (VIII–IX ст.) у Східній та Центрально-Східній Європі, з'ясувати роль слов'ян і скандинавів у розвитку міжнародної торгівлі, що пов'язувала Західну Європу і Візантію з країнами арабського Сходу; розкрити характер контактів і взаємозв'язків слов'янських і скандинавських народів. Основна увага приділяється проблемі участі норманів у формуванні раннях слов'янських держав і аналізу сучасних версій норманської теорії утворення Русі.

Ключові слова: епоха вікінгів, нормани, рання держава слов'ян, Русь, слов'янсько-скандинавські зв'язки, норманська теорія.

Уже тривалий час в історіографії залишається дискусійною тема слов'янсько-германських відносин на зламі античної і середньовічної доби та в період раннього середньовіччя, який розпочався з Великого переселення народів у IV–VII ст. Майже одразу після епохи Великого переселення наприкінці VIII ст. настав новий етап в історії Європи, який історики зазвичай називають епохою вікінгів. Вже сама назва епохи наголошує на особливій ролі скандинавів у той час. Германські народи і справді брали активну участь у становленні європейського середньовіччя, у розвитку в Західній Європі нових сюзеренно-васальних, або феодальних, суспільних відносин. І все ж їх роль у середньовічній історії континенту дещо перебільшена, а епоха вікінгів, яка розпочиналася з грабіжницьких набігів на узбережні поселення Західної Європи, надміру героїзована і романтизована істориками. Такий стан досліджень зумовлений особливостями європейської історіографії, яка була (і значною мірою залишається) європоцентричною, за що відомий німецький філософ й історик XX ст. Освальд Шпенглер звинуватив її в європейському хуторянстві, а з XVII ст. – ще й в германоцентризмі, що також обмежувало бачення історичних процесів, які відбувалися на континенті. Германоцентризм європейської історіографії зумовлений тривалим (впродовж XVII–XIX ст.) домінуванням у ній німецької історичної школи. Його наслідком стали як безперечні успіхи історичної науки, пов'язані з дослідженням писемних джерел і методологією позитивізму, так і певне перебільшення ролі германців в історії континенту (див: Нидерле, 2000, с.41–48). У працях шведських і особливо німецьких учених вони представлені як культуртрегери і цивілізатори середньовічної Європи. При цьому дослідниками не брався

до уваги той факт, що після падіння Західної Римської імперії, спричиненого, зокрема, і вторгненням германських племен, Західна Європа пережила п'ять "темних" віків, віків занепаду, перш ніж повільно почало відновлюватися її суспільне і культурне життя. Правителі германських королівств, що сформувалися на колись підвладних Риму територіях (король остготів Теодоріх, король франків Карл Великий і більшість знаті), не вміли ні читати, ні писати. Вони могли тільки мріяти про такий рівень освіти, який був у Давньому Римі й у Східній Римській імперії, або Візантії, з якою підтримували тісні зв'язки слов'яни Центрально-Східної і Південної Європи.

Подібна ситуація склалась із висвітленням представниками німецької історичної школи ролі норманів в історії Центрально-Східної і Східної Європи. У XVII–XVIII ст. дослідженням цієї теми займалися шведські та німецькі вчені, зокрема Петро Петрей, Август Шльоцер, Герхард Міллер, Густав Баер. У наступних XIX–XX ст. її також активно вивчали в основному представники шведської, датської і німецької історіографії. Особливо вагому роль у дослідженні історії норманів у цей період відіграли шведські дослідники Андерс Стрінгольм, Туре Арне, Хольгар Арбман і датські – Вільгельм Томсен і Адольф Стендер-Петерсен, які продовжували розвивати особливий дискурс державотворчих процесів у Східній Європі в епоху раннього середньовіччя, відомий як норманізм, або норманська теорія (див.: Мошин, 2005; Фомин, 2005; Клейн, 2009).

Для докладнішого аналізу норманізму спочатку доцільно у загальних рисах з'ясувати, якою була епоха вікінгів у Західній Європі, де вона добре відображена в писемних джерелах і досліджена істориками. Епоха вікінгів почалась наприкінці VIII ст. з набігів норманів на узбережжя Англії. Формально її відлік прийнято вести з 793 р. – з нападу норманів на монастир св. Кутберта на острові Ліндісфарне (Стрінгольм, 2002, с.27–28). З того часу і до середини IX ст. вони постійно здійснювали короткочасні грабінницькі набіги на поселення, церкви і монастирі, розташовані на узбережжі, після чого швидко відступали в море і поверталися додому в Скандинавію. Особливо часто нормани нападали на британські острови та Ірландію. Згідно з дослідженнями, їхні ватаги на той час були відносно невеликими, до середини IX ст. нормани ніде, окрім Ірландії, не осідали і не засновували постійних поселень. В кельтській Ірландії нормани застали десятки дрібних королівств, які постійно ворогували між собою, а влада верховного правителя була слабкою. Ватаги норманів (в основному норвежці) наймалися на службу до місцевих королів. В ході королівських міжусобиць вони, користуючись ситуацією, проникали по річках вглиб країни, нещадно грабуючи при цьому церкви та монастирі та винищуючи монахів (Стрінгольм, с.30–31). Однак ці грабінницькі рейди не позначалися на політичному становищі в країні загалом. Ситуація змінилась у 840 р., коли норвезький конунг Тургейс, отаборившись на північному узбережжі Ірландії, проголосив себе володарем усіх чужоземців. Він заснував ряд фортець, зокрема Дублін, Корк, Лімерік, будував язичницькі святилища на місці монастирів та церков. Згодом, скориставшись черговою міжусобицею ірландських королів, Тургейс розширив свої володіння на південь, однак закріпитися на них не зміг – в 845 р. ірландський король Міта захопив його і стратив (Гвин Джонс, 2010, с.200–202). Як уже зазначалось, у морських походах до Британських островів і до франкського королівства в першій половині IX ст. були задіяні відносно невеликі загони норманів. На думку сучасного англійського дослідника Гвена Джонса, "людських ресурсів у них вистарчало для походів, але не для того, щоб встановити свою владу на завойованих землях або заснувати життєздатні колонії" (2010, с.192).

Отже, на першому етапі епохи вікінгів, який у Західній Європі тривав до середини IX ст., нормани обмежувалися раптовими короткочасними грабіжницькими набігами, не роблячи спроб осісти на нових землях. Західні королівства, зокрема франкська імперія, були неспроможні дати їм відсіч, оскільки не мали військового флоту. На початку IX ст., уже після вторгнень норманів, Карл Великий, оцінивши нову загрозу, розпочав будівництво бойових суден і виставив дозори у гирлах річок, через які нормани могли проникнути вглиб його володінь.

У другій половині IX ст. почався наступний етап епохи вікінгів, спричинений посиленням влади королів у Скандинавії і початком формування централізованих держав. Частина норманської знаті, не бажаючи коритися зростаючій владі королів, переселялася разом із сім'ями на нові землі, внаслідок чого у Західній Європі утворилися перші норманські герцогства (Стрингольм, с.37–38, 61–62). Осідаючи на території франкських королівств, де вже були тривалі традиції державності й королівської влади, норманські ватажки отримували від королів у ленне володіння землі та формально ставали їхніми васалами. Тобто, норманські герцогства сприяли становленню особливої феодальної службової ієрархії і формуванню нових феодальних сюзеренно-васальних відносин, класичний варіант яких утвердився на півночі Франції у Нормандії. У цьому насамперед і полягає їхня роль в історії середньовічної Західної Європи.

Західноєвропейська і частково східноєвропейська історіографії особливо наголошували на ролі норманів у державотворчих процесах у східній частині континенту – їх вважали засновниками держав і правлячих династій у слов'янських народів. Так, на думку прихильників норманської теорії, вихідці зі Скандинавії заснували правлячу династію і середньовічну державу у поляків (див.: Ловмянський, 1985, с.31–30), а також були творцями середньовічної Русі (див.: Фомин, с.79–108). Чи є достатньо вагомі підстави для такої характеристики початкового етапу епохи вікінгів у Східній Європі? Адже може скластися враження, що на заході і сході континенту в один і той самий час діяли зовсім різні нормани: на заході – морські пірати і грабіжники, а на сході – купці і державотворці. Дослідження епохи вікінгів у Східній Європі ускладнюється браком писемних джерел, а також тенденційною інтерпретацією наявної джерельної інформації. Зазвичай, у XVIII–XIX ст. історики-норманісти не досліджували державотворчих процесів у Східній Європі до появи тут норманів – для них апіорі ці землі були населені місцевими дикими племенами, які не будучи здатними самостійно створити свою державу, тільки й чекали на германських “цивілізаторів”. Хронологія державотворчих процесів у слов'ян спростовує такі погляди і дає підстави стверджувати, що політична консолідація слов'янських племен розпочалася раніше, ніж скандинавських германців, і що свої ранні держави вони утворили уже під час Великого переселення народів. Так, у VII ст. в Подунав'ї, на території сучасних Чехії і Словаччини, виникла слов'янська держава Само. Після неї у VIII ст. на цих землях утворилася Великоморавська держава, яка проіснувала до кінця X ст. Ще раніше на території України, в басейні Західного Бугу, виникло велике політичне об'єднання дулібів-волинян, яке арабський автор ал-Масуді називав державою Валінана. На думку П. Толочка, на основі сучасних досліджень можна зробити висновок, що об'єднання дулібів виникло у другій половині IV ст. (1997, с.36). Візантійський автор Йордан (VI ст.) у праці “Про походження і діяльність гетів” повідомляє також про Антський союз, утворений у IV ст. Ймовірно, він, як і союз дулібів-волинян, був частиною великого політичного об'єднання слов'ян, представленою черняхівською археологічною культурою. У зарубіжних джерелах знаходимо імена правителів раннях слов'янських держав: так, Йордан згадує про короля антів

Божа (1960, с.115), ал-Масуді – про царя волинян Маджака (див.: Войтович, 2011, с.12–13), Феофілакт Симокатта – про вождя слов'ян Ардагаста (1957, с.35), Менандр Проктор – про антських вождів Давріта (Давретія) і Мезаміра (Свод древнейших письменных известий о славянах, 1, 1991, с.317, 321).

У VI ст. на українських передгір'ях Карпат, де первісно розселилися сербські і хорватські племена, утворилася ще одна слов'янська держава – Велика Хорватія (Войтович, 2011, с.30). На цих теренах виявлені численні городища, будівництво яких завжди супроводжувало процес формування держав. Площа найбільших із них – Стільського (250 га) і Пліснеського (160 га) – у IX ст. у кілька разів перевищувала площу найвідоміших торговельних центрів норманів – датського Хедебю (24 га) і шведської Бірки, яка була ще меншою. Пліснеське городище, що не має аналогів у ранньосередньовічній Східній Європі, а також інші городища і державні утворення на території Волині і Галичини, були засновані місцевими слов'янськими племенами. Жодні джерела – ні археологічні, ні писемні, ні лінгвістичні – не містять доказів присутності норманів у Центрально-Східній Європі у VII–VIII ст. Незначною є також кількість скандинавських пам'яток на території Чехії та України, що датуються IX–X ст. Вони могли появитися внаслідок поодиноких випадкових контактів або торгівлі. На території хорватського Пліснеська, яке у IX ст. було великим торговельним центром і мало зв'язки з арабським Сходом, з Великою Моравією, з прибалтійськими слов'янськими державами, скандинавських пам'яток IX ст. не виявлено. Найбільш ранній знайдений там скандинавський артефакт – наконечник стріли – датується кінцем X ст. (Войтович, 2011, с.113, пос. 193). Він міг з'явитися після захоплення городища київським князем Володимиром Великим і належати одному з норманських найманців київського князя.

Все це свідчить про те, що формування слов'янських держав у Центрально-Східній Європі розпочалося задовго до епохи вікінгів. Попри це, в руслі норманської теорії існують версії норманського походження держави Само, чеської династії Пшемиславичів і Славковичів. Оскільки доказів проникнення норманів у Центрально-Східну Європу у VIII–IX ст. бракує, норманісти створили оригінальну, хоч і дуже сумнівну гіпотезу про “залишкових германців”, які осіли на землях слов'ян з часів Великого переселення народів і заснували у них правлячі династії і держави (див.: Ловмянський, с.39). Як слушно зауважив польський історик Х. Ловмянський, при такій самій кількості скандинавських пам'яток, виявлених на території Угорщини, норманських версій заснування угорської держави чомусь не створено (1985, с.32). На його думку, німецькі і скандинавські дослідники акцентують увагу на провідній ролі норманів (як і їхніх попередників германців) в утворенні держав саме у слов'янських народів Східної та Центрально-Східної Європи.

Контакти слов'ян і норманів повинні б мати інтенсивніший характер у прибалтійському регіоні, де вони були географічними сусідами. Проте і у Південній Прибалтиці, і у межиріччі Одри і Лаби ще у VI–VII ст., знову ж таки задовго до початку епохи вікінгів, утворилися великі політичні об'єднання слов'ян: союз руян (на острові Рюген), союзи ободритів, помор'ян і вільців-лютичів (відомий також як держава велетів), які об'єднували десятки слов'янських племен. Кожне плем'я мало свого вождя і своїх богів. Тут були засновані численні слов'янські городища – адміністративні і торгово-ремісничі центри, мережа яких покрила ці землі, засвідчуючи стабільне розселення слов'ян у регіоні. За підрахунками сучасного німецького історика Йоахіма Херрмана, тільки на території союзу вільців-лютичів відомо близько 100 укріплених городищ, які налічували сотні і тисячі мешканців. Початок їх будівництва датують VII ст. (1986b, с.340, 355). Значним торговельним центром на той час була столиця короля ободритів, яку у середині X ст.

єврейський купець Ібрагім ібн Якуб називав Веліградом, данці – Рериком (Херрман, 1986b, с.338), німецький хроніст XI ст. Адам Бременський – Магнополісом, а плем'я ободритів іменував “ререги” (Адам Бременський, 2011, с.41). На думку Й. Херрмана, в другій половині VIII–на початку IX ст. Веліград-Рерик відігравав провідну роль у балтійській торгівлі, оскільки був найближчою до франкських володінь балтійською гаванню, а для франків – воротами в Балтику. З Кельна до нього доволі швидко можна було добратися через два пункти прикордонної франксько-слов'янської торгівлі – Шезлу Пенцен і Бардовік. Біля Веліграда в Балтику виходила ще одна важлива торговельна магістраль, що розпочиналася в Подунав'ї і пролягала через Прагу – Галле – Магдебург – Шверін. Економічному піднесенню Веліграда і його провідній ролі у балтійській торгівлі сприяв також той факт, що ободрити на той час були союзниками франків. Про особливе економічне становище міста свідчать скарби арабських монет, виявлені у навколишніх поселеннях (Херрман, 1986b, с.345–346).

Ще одними воротами в Балтику був слов'янський приморський Старіград (німецький Ольденбург), де розташовувалася резиденція вагрських князів. Перші свідчення про слов'янсько-скандинавські зв'язки у Вагрії датуються кінцем X ст. (Херрман, 1986b, с.349). Важливу роль у балтійській торгівлі відігравали міські центри лютичів – Волин (пізніша назва – Юмна) у гирлі Одри і Менцін на Пені, через який проходила торговельна магістраль, що вела з середньої Лаби до гирла Одри і в Балтику. Про місто Волин-Юмну німецький хроніст Адам Бременський писав, що це найбільше з усіх європейських міст, яке населяють слов'яни та інші варвари. Воно багате товарами усіх північних народів, і “немає жодної дивовижі, якої б там не було” (2011, с.42).

Особливу роль у балтійському торговельному транзиті відігравали торговельні центри руян, розташовані на острові Рюген. Це підтверджує виявлений на городищі Ральсвік (слов'янська назва не збереглася) найдавніший на Балтиці великий скарб арабського срібла – дві тисячі монет, найбільш ранні з яких датуються серединою IX ст. Скарб засвідчує величезне, як на той час, багатство деяких мешканців міста. Більшість монет карбовано на арабському Сході – в Багдаді, Табаристані, Самарканді, Мерві і Балсі, і тільки поодинокі монети мають західне арабське карбування. У Ральсвіку були також знайдені предмети фінського, зокрема пермського, походження, що свідчить про торговельні зв'язки руян з фінськими племенами східної та південно-східної Балтики. За їх посередництвом прибалтійські слов'яни могли брати участь у торгівлі по Волзькому шляху з арабським Сходом. Рюген мав торговельні зв'язки з Готландом, про що свідчить поява на Готланді характерної кераміки рюгенських слов'ян. На західній околиці Ральсвіка, через озеро і протоки з'єднаний з морем, були виявлені численні гавані з молами і проходами для суден, а також залишки суден, збудованих у слов'янській суднобудівній традиції (Херрман, 1986b, с.350–354).

На Рюгені розташовувався також великий культовий центр Аркона зі святилищем Святовита. Водночас місто було важливим торговельним центром, що підтверджують виявлені археологами ваги, гирі, предмети торгівлі. Знахідка купецького товару, з невідомих причин закопаного поблизу культового центру, свідчить про значний обсяг торгівлі залізними виробами, зокрема сокирами, ножами, зброєю і військовим спорядженням (Херрман, 1986b, с.353).

Археологічні дослідження більшості слов'янських городищ прибалтійського регіону і межиріччя Одри і Лаби мають фрагментарний характер. Попри зусилля німецьких археологів, досі не локалізоване головне храмове місто вільців-лютичів з храмом Сварожича Родогаста й оракулом, яке Адам Бременський називав відомою на увесь

світ Ретрою (Адам Бременский, 2011, с.41–42). На думку Й. Херрмана, виявлені залишки ремісничих майстерень і купецьких колоній дають підстави уже зараз зробити висновок про безпрецедентне економічне піднесення у слов'янських племен південної Балтики у VII–IX ст., що супроводжувалося багаторазовим (у 4–6 разів) збільшенням виробництва і ростом населення (1986b, с.350). Водночас посилювалася влада вождів, які утримували великі озброєні дружини, та зростала слов'янська колонізація на захід, на правий берег Лаби, що серйозно непокоїло правителів імперії франків. Щоб її зупинити, король франків Карл Мартел у 738 р. здійснив похід проти полабських слов'ян. У 789 р. з цієї ж причини з ними воював Карл Великий, війська якого дійшли до р. Пени, де розташовувалася фортеця короля вільців Драговіта. Для стримування слов'янської колонізації правитель франків наказав збудувати на правому березі Лаби захисний рубіж – *limes sorabicus* (сербську лінію) (Нидерле, с.99–100). У 805 р. він категорично (і не вперше) заборонив франкським купцям продавати слов'янам мечі, однак ця заборона, як і попередні, не припинила експорт зброї з Рейланда до слов'янських земель (Херрман, 1986a, с.117).

Значне економічне піднесення в землях слов'ян забезпечували переважно міста, через які пролягали міжнародні торговельні комунікації. Саме через слов'янські центри, розташовані на південному узбережжі Балтики і у межиріччі Лаби й Одри, проходили міжнародні торговельні транзити між Заходом (франкськими королівствами) і арабським Сходом, а також здійснювалася континентальна торгівля зі Скандинавією. Прибалтійські слов'яни торгували також зі слов'янськими державами Подунав'я та Прикарпаття.

У IX ст. до балтійської торгівлі поступово долучаються скандинави, які засновують свої факторії на узбережжі і на островах. Саме тоді на озері Меларен розбудовується шведська Бірка, на датському узбережжі – Хедебю. Щоб послабити своїх конкурентів, скандинави вдаються до військових дій. Так, у 808 р., під час війни з ободритами, датський король Готфрід взяв місто Рерик, з якого вивіз купців і ремісників у Хедебю (Херрман, 1986b, с.345–346). У IX ст. це датське городище залишалось невеликим і тільки у X ст. розрослося у найбільшу факторію скандинавів, що почала відігравати помітну роль у балтійській торгівлі. Щоправда, вже у наступному столітті Хедебю поступається місцем новому торговельному центру – Шлезвігу. Приблизно з IX ст. почав активно розвиватися головний материковий міський центр Швеції – Бірка. І у його становленні також важливу роль відіграли слов'яни, переважно ремісники і купці. Так, найбільш ранні поховання на території Бірки, в яких виявлені залишки вишитих полотняних сорочок і елементів жіночого слов'янського одягу, не характерних для скандинавів, імовірно, мають слов'янське походження (Херрман, 1986a, с.29). За слов'янською фортифікаційною технологією була збудована фортеця Педерсборг на острові Зеланд (Либготт, 1986, с.144). Однак найбільш відчутними були слов'янські впливи на керамічне виробництво скандинавів – вони помітні на Готланді і на багатьох датських городищах¹. За висновками датського дослідника Нільса-Кнуда Лібготта, кераміка слов'янського типу домінувала на східноданських островах до початку XIII ст., що свідчить про їх тісні контакти зі слов'янами південного узбережжя Балтики, які не відображені у письмових джерелах (1986, с.142). Слов'янські прикраси і залишки кераміки виявлені у скарбах на островах Енегард, Старе-Фрігорд, Больбюгард, Зеланд, Лолланд. До X ст. здебільшого слов'янська кераміка використовувалася у фортеці Треллеборг на острові Зеланд, з XI ст. на острові Лолланд у вжитку був лише слов'янський посуд, характерний для гончарного виробництва лютицького Волина й ободритського Веліграда. За висновками данських

¹ Найдавніший зразок данської кераміки датується 960 р.

дослідників, він був виготовлений слов'янськими гончарами, які з IX ст. оселялися в Данії. Ще одним доказом слов'янської колонізації данського острова є слов'янські топоніми Крамніце, Корзеліце, Тілліце, Бонніце (дат. суфікс *-itze* відповідає слов. *-ice*) (Либготт, 1986, с.142–143). Слов'янські купці і ремісники, які осідали у скандинавських городищах, відіграли важливу роль у їх становленні як торговельних і ремісничих центрів. Водночас скандинави оселялись у приморських центрах слов'ян. У IX ст. слов'янсько-скандинавські торговельні зв'язки охоплювали все Балтійське узбережжя (Херрман, 1986b, с.343).

Важливо відзначити, що слов'яни не лише торгували зі скандинавами, а й – цілком у дусі епохи – здійснювали грабіжницькі походи на скандинавські городища. Недавні оборонні вали датських городищ Дансвірк і Кограбен були розвернені на південь – щоб захищати мешканців від набігів франків і слов'ян. Слов'яни вторгалися не лише з суші, через Ратний шлях, а й із моря, звідки їхні бойові судна нападали на міста і сільські поселення данів (Клинд-Енсен Олле, 1986b, с.132–134). Особливою войовничістю відзначалися руяни – мешканці острова Рюген. Адам Бременський про це писав так: “На острові повно піратів, які не милують нікого, хто приїжджає, тому що всіх, кого інші пірати зазвичай продають, ці вбивають” (Адам Бременский, 2011, с.43). Отже, в XI ст. прибалтійські слов'яни, як і нормани, асоціювалися у сучасників не лише з торговцями, а й з морськими піратами і грабіжниками. Із розвитком торгівлі, з посиленням слов'янських і скандинавських держав взаємні напади і грабіжницькі походи частішали. Так, у 1042 р. слов'янське військо здійснило похід через усю Данію, а у 1066 р. ободрити зруйнували данське Хедебю (Херрман, 1986b, с.355).

Попри взаємні військові набіги, правителі слов'янських держав і данські конунги перед спільною загрозою німецької експансії уклали між собою також військово-політичні союзи. Згідно з середньовічною традицією, вони скріплювалися династичними шлюбами. Перший такий відомий із джерел шлюб був укладений в другій половині X ст. між датським конунгом Гаральдом Синезубим і дочкою ободритського князя Мистивоя – Тові (Клинд-Енсен Олле, 1986a, с.129). Датський конунг Свен Вилобородий (можливо, син Гаральда і Тові) теж одружився зі слов'янською принцесою Естрід, вдовою шведського конунга Еріка Побідоносця і матір'ю шведського короля Олафа Святого. За таких обставин розвивалася практика найманства скандинавів слов'янськими вождями, зокрема вождями ободритів, на військову службу.

Все це свідчить про те, що у VII–першій половині IX ст. у Південній Прибалтиці та у межириччі Одри і Лаби, як і в Подунав'ї, на Прикарпатті, на Волині і в інших населених слов'янами регіонах відбувалися процеси політичної консолідації племен і формування раних слов'янських держав. Причому розпочалися вони ще до початку епохи вікінгів і без участі норманів. Вагому роль у цих процесах відігравала міжнародна торгівля. Численні слов'янські міські центри у прибалтійському регіоні були засновані раніше, ніж рани міста скандинавів, до того ж значно перевищували їх чисельністю. Слов'янський Ральсвік, Аркона, Волин, Веліград сприятливо впливали на розвиток ремесла і торгівлі у раних міських центрах скандинавів на Готланді, в материковій Швеції і на східно-данських островах. У VIII–IX ст. вони відігравали провідну роль у міжнародній транзитній торгівлі, яка через Балтику з'єднувала Західну Європу з арабським Сходом. Для цього періоду немає вагомих підстав для висновку про економічне і тим більше політичне домінування скандинавів у південнобалтійському слов'янському регіоні. Кінець VIII–перша половина IX ст. на південному узбережжі Балтики можуть бути означені радше як епоха слов'ян, а не епоха вікінгів.

Прихильники норманської теорії тенденційно висвітлюють також політичну історію Східної Європи, зокрема утворення Русі. Х. Ловмянський у дослідженні цієї теми зауважив певні аналогії з норманською концепцією заснування середньовічної Польської держави. Проаналізувавши історіографію, польський історик дійшов висновку, що кожне загострення дискусій з норманської проблеми значною мірою пов'язане з політичною ситуацією (1985, с.36). Подібна тенденція простежується й у східноєвропейській історіографії. З самого початку її становлення політичні чинники значною мірою впливали на дослідження проблеми походження Русі, призводили до періодичного відновлення гострих дискусій і створення оновлених версій норманізму, оскільки з появою нових досліджень старі гіпотези й аргументи виявлялися науково неспроможними. Ідеться насамперед про літописну легенду “про призначення варягів”, датовану 862 р. Її цінність як історичного джерела для реконструкції подій середини IX ст. дуже сумнівна. Ймовірно, цей сюжет був пізнішою вставкою у первісний текст літопису (Шахматов, 1916).

Дослідники аргументовано розкритикували також гіпотезу про шведське походження назви “Русь”. Відсутність у скандинавських, зокрема у шведських, джерелах будь-яких згадок про плем'я “русь”, від якого, нібито, утворена назва держави, німецький історик Густав Еверс свого часу назвав красномовним мовчанням (1826, с.151). На таких сумнівних аргументах базувалася класична норманська теорія походження Русі, розроблена у XVIII ст. німецькими істориками Готфрідом Баєром, Герхардом Міллером і Августом Шльоцером, згідно з якою Русь була утворена внаслідок завоювання місцевих слов'янських і фінських племен шведським конунгом Рюриком. За їх концепцією, первісно Русь мала два центри: північний – Новгородський і південний – Київський, які у 882 р. після захоплення Києва об'єднав Олег. У російській і радянській історіографії ця дата вважалася початком Руської держави. Ставши хрестоматійною, вона досі фігурує у шкільних підручниках з історії, причому не лише російських, на що є пояснення, а й українських.

Версія шведського завоювання руських земель не була підтверджена жодним скандинавським писемним джерелом, у них не виявлено згадок про шведське плем'я “русь”, яке, нібито, дало назву Руській державі. Не визнаючи хибності своєї теорії, норманісти розробили нову версію, згідно з якою політонім “Русь” походить від фінської назви частини шведського узбережжя Ruotsi. Дослідники Олена Ридзевська (1978), Омелян Прицак (1997), Олег Трубаčov (1993) переконливо довели неспроможність фінської версії з погляду лінгвістики. Історик Лідія Гротт, дослідивши історію ландшафтів Швеції, вказала на курйозність фінської версії, оскільки у IX–XII ст. шведського узбережжя, яке фіни, начебто, називали Ruotsi, ще не існувало – до XIII ст. ця територія була морським дном (2013, с.99–115).

Сучасні російські філологи-скандинавісти Олена Мельнікова, Татяна Джаксон, Галина Глазиріна довели, що найбільш ранні згадки про Східну Європу у скандинавських писемних джерелах, зокрема рунічних написах і сагах, датуються кінцем X–XI ст. О. Мельнікова, дослідивши скандинавські руни, дійшла висновку, що найбільше інформації про Східну Європу містять шведські пам'ятки: вона згадується у 120 з 3000 шведських рунічних написів; із 600 норвезьких написів згадки про Східну Європу містяться тільки у двох, а з 620 датських – тільки у п'ятьох (2009b, с.23–24). Тільки п'ять рун зі згадками про Східну Європу відносяться до X ст., більшість же з них датується XI ст., коли нормани найінтенсивніше освоювали цей регіон. У рунах тільки 18 топонімів стосуються Східної Європи. У них, як і у ранніх скандинавських сагах (до XIII ст.), як у поезії скальдів, немає топоніма “Русь”. В 11 рунах згадується назва держави Гардар

(множина від *garog* – городище), іноді з уточненням *austr* (на сході). Цю країну скандинави іменували також Гардарікі (країна городищ) і Аустррікі (Східна країна) (Мельникова, 2001, с.70–74). Кількість топонімів для внутрішніх областей Східної Європи, що згадуються в рунах, незначна, вони зафіксовані лише у восьми пам'ятках, причому позначають тільки міста, зокрема Хольмгард, локалізація якого після того, як відпала новгородська версія, є дискусійною.

Важливу інформацію про русько-скандинавські зв'язки містять також скандинавські саги. Як встановила дослідник Т. Джаксон, першими відомими скандинавам руськими князями були Володимир Великий і Ярослав Мудрий, які правили наприкінці X–в першій половині XI ст. (2009, с.83–84). Про попередніх руських правителів, судячи з відсутності їхніх імен у скандинавських писемних джерелах, їм нічого не було відомо, що, знову ж таки, дає підстави для висновку, що більш-менш регулярні поїздки скандинавів у Русь почалися не раніше X ст., а до цього могли мати місце лише поодинокі контакти, зокрема, наймання на службу до руських правителів норманських ватажків із відносно невеликими військовими дружинами, як це практикували, наприклад, ободритські князі.

У сагах нема жодної згадки про засновника руської династії Рюрика, що неможливо пояснити, якщо він справді був шведом. Загальне співвідношення у скандинавських джерелах згадок про Східну і Західну Європу свідчить, що у той час, який прийнято називати епохою вікінгів, східна частина континенту мало цікавила скандинавів.

Для прихильників норманської теорії стала очевидною наукова неспроможність шведської концепції утворення Русі вже у XIX ст., тому вони почали обґрунтовувати нову датську версію походження Руської держави. Її першим автором був бельгійський історик Ганс–Фрідріх Хольман, згодом в Росії її розвинув дерптський професор Фрідріх Крузе, який доводив, що літописним Рюриком був Рорик Ютландський (Войтович, 2014, с.66–67). Версія Хольмана–Крузе базувалася лише на тому факті, що датський конунг і літописний Рюрик були сучасниками. Дослідники не брали до уваги те, що діяли вони хоч і в один час, але у різних частинах континенту: Рорик, за свідченнями франкських хронік – на заході у Фрисландії, а Рюрик, згідно з літописною легендою – на сході у Ладозі. Про датську версію походження Рюрика дослідник Олена Ридзевська свого часу писала, що вона не заслуговує на увагу істориків (1978, с.148), попри це, у XX ст. її підтримали прихильники норманської теорії Георгій Вернадський, Гліб Лебедев, Лев Гумільов та ін. Незважаючи на відсутність переконливих аргументів, датська версія має також прихильників серед сучасних російських норманістів, які у своїх реконструкціях первісної північної Русі (Ладозького каганату), за браком інших доказів, знову використовують легенду про “призвання варягів” (див.: Мачинський, 1997, 2003). Сучасні західні дослідники, наприклад, англійський історик Гвин Джонс, переконані у тому, що дана літописна стаття не має джерельної цінності, як і у тому, що навряд чи коли-небудь вдасться з'ясувати, чи був Рорик Ютландський літописним Рюриком (2010, с.248). Суперечить літописній версії про початок правління Рюрика в Ладозі (і версії Ладозького каганату) також той факт, що серед дев'яти міст Русі, названих у скандинавських географічних творах XII–XIV ст. (відомих як описи Землі), немає Ладоги (Мельникова, 2009с, с.315). Виникає закономірне питання, чому географічні знання скандинавів, відображені у їхніх географічних трактатах, не включали першу столицю Русі, якою, на думку сучасних норманістів, була Ладога. Це ще одне красномовне мовчання джерел.

Наукову неспроможність норманської теорії переконливо доводить інформація візантійських, арабських і західних джерел, у яких Русь згадується наприкінці VIII–на початку IX ст., тобто задовго до призвання Рюрика. Беручи до уваги той факт, що держави зазвичай виникають раніше, ніж уперше згадуються у зарубіжних писемних джерелах, можна погодитися з думкою Михайла Грушевського, що Русь існувала вже у VIII ст. Тим більше, що у повідомленнях про Русь, які датуються першою половиною IX ст., йдеться про морські походи русів по Чорному і Каспійському морях, про напади їх на чорноморські провінції Візантійської імперії, про посольство русів у Візантію і у королівство франків, тобто про діяльність, яку могло вести тільки сильне державне утворення, що мало значні людські і матеріальні ресурси. Особливо важливим у цьому контексті є повідомлення Бертинської хроніки про посольство русів у Константинополь, де його приймав імператор Феофіл, а у 839 р. із супроводом від візантійського імператора воно прибуло в Ингельгейм до короля франків Людовика Благочестивого (див: Щодра, 2017, с.33).

Якщо припустити, як це роблять норманісти, що усі ці походи і посольства організовували нормани, то закономірно виникає ряд питань: чому початок епохи вікінгів у Східній Європі так різко відрізняється від подій у Західній? Чому скандинавські джерела не містять жодної інформації про такі важливі події, як і про Східну Європу до X ст. загалом? Як могли нормани, які у VIII ст. ще не мали власних централізованих держав, заснувати державу за тисячу кілометрів від батьківщини серед чужих ворожих народів? Чому її правитель титулувався нехарактерним для Північної Європи титулом “каган”, а не “конунг”, як це було прийнято у скандинавів? І, нарешті, чому у першій половині IX ст. нормани у Західній Європі поводять себе, як морські пірати, а у Східній раптом стають купцями і державотворцями? На ці питання прихильники норманської теорії переконливих відповідей не мають.

На нашу думку, у VIII–першій половині IX ст. проникнення норманів на південь континенту було малоймовірним, або й просто неможливим. У першій половині IX ст. скандинави (норвежець Оттар) тільки-но почали освоювати сусіднє Біле море (Мельникова, 2009а, с.13–15). У той час для переходу їхньої флотилії² з Балтики у Чорне море на півночі Східної Європи не було необхідних комунікацій, зокрема системи волоків. Опис імовірного Волховсько-Волзького шляху, який до озера Ільмень водночас міг бути і Волховсько-Дніпровським, який наводить російський дослідник Іван Дубов, лише переконує у неможливості такої експедиції. За описом І. Дубова, вона мала б починатись у Фінській затоці і далі проходити проти течії через Неву. Ріка у той час мала болотисте гирло і так звані Іванівські пороги, де швидкість течії сягала 4,5 м/сек, тобто більше, ніж швидкість багатьох гірських річок. У верхів'ях Неви з безліччю піщаних рифів на найкращому фарватері глибина не перевищувала 1, 25 метра (Нежиховский, 1973, с.27). Щоб пояснити, як судна норманів могли пройти мілководне і заболочене гирло ріки, І. Дубов припустив (?), що у середньовіччі Нева була дуже широкою (до 10 км), і на основі припущень(!) назвав її великою рікою, хоча довжина Неви не перевищувала 74 км (1989, с.19–21). Версію І. Дубова спростовують сучасні кліматичні дослідження, які доводять, що до X ст. клімат у Східній Європі був сухі-

² На сьогодні не виявлено жодного вцілілого шведського судна, знайдені лише норвезькі судна в поховальних комплексах в Гокстаді і Усемберзі і затоплена датська флотилія в Розкільде-фіорді. На основі цих знахідок дослідники, зокрема Е. Нюлен, роблять висновок, що у IX–X ст. нормани мали тільки гребні судна тоннажністю до 40 т, придатні лише для прибережного плавання. Великі парусні судна тоннажністю 300–400 т, які згадуються в сагах, з'явилися не раніше XI ст.

шим, а більшість річок – мілководними і непридатними для судноплавства морських суден. Тому, на думку дослідників, в часи вікінгів пройти на суднах болотисте гирло Неви і далі пливати по ній проти течії було неможливо (Звягин, 2009, с.6, 38).

З Неви мореплавці мали б потрапити у бурхливе, небезпечне для плавання Ладозьке озеро. З озера шлях пролягав до річки Волхов (Мутна ріка) з небезпечними порогами, для подолання яких потрібні були волюки, далі – до мілководного і болотистого Ільменського озера, на якому часто штормило, а з нього – до р. Ловать. Пройти з Ловати до верхів'їв Дніпра одним волоком було неможливо, оскільки їхні річкові системи ніде не зближуються. З Ловати до Верхнього Дніпра можна було потрапити тільки двома волоками, оскільки між річками пролягає поперечний басейн Західної Двіни (Берштейн-Коган, 1950, с.240). Такий маршрут шляху “З варяг у греки” протяжністю три тисячі (!) кілометрів, північний відтинок якого проходив через лісові хащі і болота, був просто нереальний. Підтвердженням цього є також той факт, що на його північному відрізку не виявлено мережі поселень, які неминуче мали б бути в районі волоків. Тому дослідники і у минулому (Д. Іловайський, Г. Васілевський) і сьогодні (Л. Нікітін, С. Цветков, Ю. Звягин, С. Бернштейн-Коган) неодноразово висловлюють сумніви у ймовірності такого варіанту шляху “З варяг у греки”. До того ж, із Балтики до Чорного моря через річкову систему вів простіший і майже на третину коротший шлях, який пролягав через Західну Двіну (Звягин, 2009, с.8). Однак і цей варіант шляху у VIII–IX ст. викликає великі сумніви, адже від верхів'я Західної Двіни до верхів'я Дніпра, які починалися в лісах Валдайської височини, треба було спорудити 150 (!) кілометрів волоків, слідів яких, як і необхідних для їх обслуговування поселень, на сьогодні також не виявлено. Окрім того, у той час Західна Двіна теж була мілководною, а отже – небезпечною для морських суден, які, сівши на мілину, могли зазнати піратських нападів з боку місцевих жителів (явище дуже характерне для цієї епохи). Навіть у X ст. південний відтинок шляху, що розпочинався у Києві, за описом Костянтина Багрянородного, був важким і вимагав неабиякої підготовки і ресурсів, до того ж, у гавані міста змінювали і переоснащували судна, які прибували сюди з різних земель Русі (1991, с.6). За підрахунками дослідників, прохід флотилії зі столиці Русі до Константинополя за сприятливих умов тривав близько 40 днів (Цветков, 2010, с.52–53). Що вже казати про північний відтинок шляху, який мав пролягати через малозаселені лісисті і болотисті краї з невеликими поселеннями (4–5 димів) фінських мисливських племен. Тут не було ні достатньо провіанту для флотилії норманів, ані багатих великих міст, церков, монастирів, як у Західній Європі, які вони могли б пограбувати. Ще на початку XI ст., у період найбільшої могутності Русі, Володимир Великий, як згадується у Повісті временних літ, готуючи похід на Новгород, наказував “дороги розчищати і мости мостити” (1950, с.89). Отже, не зрозуміло, як у VIII–першій половині IX ст. такий тривалий і важкий похід через чужу ворожу країну могли організувати відносно нечисленні ватаги норманів? Хто у непрохідних хащах і болотах східноєвропейської Півночі мав розчищати їм дороги, вирубувати ліси, будувати волюки, постачати провіант і забезпечувати інші необхідні для тривалого походу ресурси? До того ж, регіон населяли войовничі мисливські племена. Відомий такий факт: на початку XIII ст. вони вирізали весь екіпаж норвезького судна, що причалило до південного узбережжя Білого моря (Стрингольм, 2002, с.254). Зважаючи на перелічені обставини, поділяємо думку академіка П. Толочка, що “практично неможливо уявити собі, як в умовах раннього середньовіччя можна було регулярно здійснювати військові експедиції з волховсько-ільменського регіону або з Західної Двіни на Кавказ і у Візантію. І вже зовсім неймовірним здається той факт, що уявний

Руський каганат у басейні Волхова, який не відрізнявся войовничістю щодо своїх сусідів і, до речі, зовсім не помічений ними, наводив жах на народи і країни, віддалені від нього на кілька тисяч кілометрів” (2012, с.15).

На думку деяких сучасних дослідників, у VIII–IX ст. торговельний шлях з Балтики до Чорного моря проходив по Віслі – Західному Бугу – Прип'яті – Дніпру (Звягин, 2009, с.8). На ньому, на відміну від двох попередніх маршрутів, розташовувалися старі міські центри Гданськ, Берестя, Турів, Полоцьк, Смоленськ. Сучасні прихильники норманської теорії ігнорують факт існування у VIII–IX ст. численних слов'янських городищ у басейні Західного Бугу та політичного об'єднання дулібів-волинян, розташованих на цій торговельній магістралі, що є вагомим аргументом на підтримку саме даної версії шляху “З варяг у греки”. Його використовували насамперед слов'янські племена Центрально-Східної Європи, які водночас послуговувалися старими торговельними шляхами, що з'єднували Чорне і Балтійське моря і йшли по Одеру, Віслі і Дунаю. Ситуація у Східній Європі змінилась у X ст., коли клімат став вологішим, а річки – багатководними. Тоді нормани почали прибувати на північ регіону у доволі великій кількості – це підтверджують як археологічні, так і писемні скандинавські джерела, в яких до XI ст. і згадки не було про плавання по Дніпру. На думку дослідника Ю. Звягіна, тільки після захоплення Володимиром Великим Полоцька виникли реальні умови для колонізації північного регіону і функціонування шляху по Дніпру і Ловаті до Новгороду. Він складався з кількох відтинків, на кожному з яких пересування вантажів забезпечували місцеві купці (2009, с.61). Значно раніше, у другій половині IX ст., скандинави відкрили і почали використовувати інший варіант шляху “З варяг у греки”. На думку візантиніста Г. Васілієвського, він вів у Константинополь через Рим, тобто об'їзним шляхом навколо Європи через Середземне море. “Скандинавські шукачі пригод відправлялись у Константинополь далеким окружним шляхом через землі Венедів, через Саксонію, Францію, землі Лангобардів, Рим, Апулію” (Цит. за: Берштейн-Коган, 1950, с.241). Німецький хроніст першої половини XI ст. Адам Бременський писав, що навіть у той час шляхом із Швеції у Візантію через Руські землі користувалися зрідка через варварські народи, надаючи перевагу плаванню по Середземному морю (Адам Бременський, 2011, с.103). Скандинави вперше потрапили на нього у 862–863 рр., коли відбувся морський похід Бьерна–Хастінга на Рим, під час якого нормани помилково взяли місто Луну, переплутавши його зі столицею колись могутньої імперії.

У XX ст. для аргументації норманської теорії походження Русі її прихильники робили спроби залучити археологічні джерела. Так, з їх допомогою шведський археолог Туре Арне в монографії “Швеція і Схід” намагався обґрунтувати нову колонізаційну версію норманської теорії, згідно з якою нормани нібито масово осідали і колонізували Східну Європу, закладаючи таким чином підґрунтя для утворення Руської держави. Однак археологічні джерела поки що дають більше аргументів противникам норманської теорії утворення Русі, аніж її прихильникам. Наприклад, з'ясувалося, що Новгороду на Волхові, навколо якого будувалася версія Північної Русі, до XI ст. не існувало, а отже, у IX ст. тут не могло бути північного центру Русі. Виявлені археологами скандинавські пам'ятки IX–X ст. на території Східної Європи є нечисленними, що не дає підстав серйозно сприймати колонізаційну версію норманської теорії. Незначною була також кількість постійних поселень норманів у регіоні, одним із яких була Ладога. Шведський археолог Хольгар Арбман відносить до них також Гнєздово (поблизу Смоленська), де виявлений великий могильник (понад 3000 поховань). Серед знахідок були предмети скандинавського походження, а також одне захоронення в човні, що становить

більш переконливий доказ того, що в могильнику є і скандинавські поховання. Однак, на думку сучасного англійського історика Пітера Соєра, подальші дослідження показали, що Х. Арбман дуже перебільшив частку скандинавського елемента в Гнездово і його недостатньо для висновку про те, що це шведське кладовище (2006, с.32). Окрім того, найбільш ранні скандинавські пам'ятки Гнездово датуються Х ст. (Мельникова, 2001, с.97), тобто, вони не мають стосунку до утворення Русі, яке відбулося як мінімум на століття швидше. Вони також не додають аргументів колонізаційній версії – як через незначну кількість, так і через те, що серед поховань немає жодного жіночого, що свідчило б про переселення сюди норманів разом із сім'ями (Гвин Джон, 2010, с.257). У Гнездово, ймовірно, стояв військовий табір руської дружини, до складу якої входила певна кількість найманців-норманів. У Києві, який, за припущенням Т. Арне, був наполовину заселений норманами, археологи виявили не більше двох десятків скандинавських речей, жодна з яких не датована IX ст. Антропологічні дослідження останків з 11 камерних поховань, які вважалися скандинавськими, не підтвердили приналежність їх германцям. Самі ж поховання, на думку істориків, мають паралелі з похованнями Великої Моравії (Звягин, 2009, с.36–37). Подібна ситуація з могильником у Шестовицях під Черніговом. Зі 130 камерних поховань тільки у десяти виявлені скандинавські речі, зокрема два мечі – один скандинавський, другий – скандинавської форми, але декорований в іншому стилі, і жіночі застіжки – фібули. Це свого часу дало підставу шведським археологам, зокрема Х. Арбману, також віднести ці десять поховань до скандинавських (2003, с.26). Але якщо мечі були предметом скандинавського експорту, як заявляють шведські археологи, то їх наявність у похованні ще не означає, що похований чоловік був вихідцем із Скандинавії. Подібно неоднозначною є ситуація з жіночими фібулами. Наприклад, у київських жіночих похованнях, які належали слов'янкам, поряд із характерними слов'янськими височними кільцями були і скандинавські фібули. Тобто, у жіночих прикрасах того часу поєднувалися різноетнічні елементи, і наявність скандинавських фібул також не може вважатися переконливим доказом того, що поховання є скандинавським.

Сучасні дослідники застерігають від спрощеної інтерпретації археологічних джерел. Так, П. Соєр вважає, що виявлені у Східній Європі скандинавські речі – не обов'язково доказ присутності тут скандинавів. “Знахідки в похованнях на території Росії або Ірландії мечів або фібул скандинавського виробництва ще не доказують того, що люди, поховані в цих могилах, були скандинавами або мали скандинавських предків. Предмети такого роду можуть переходити з рук в руки, часто опиняючись дуже далеко від народу, який їх виготовив або перший ним користувався” (2006, с.95).

Колонізаційну теорію Т. Арне не підтвердили й дані топоніміки. Якщо осідання норманів у Західній Європі, зокрема в Англії в другій половині IX–X ст., підтверджується сотнями (в Англії близько 700) скандинавських топонімів (Соєр, 2006, с.65), то у Східній Європі їх, з гідронімами включно, мало: на півночі, де їх найбільше, дослідники нараховують від 50 до 120 (Ловмянський, 1985, с.101). Співвідношення скандинавських і місцевих топонімів, за підрахунками Х. Ловмянського, – шість на тисячу, заперечує масштабну скандинавську колонізацію навіть у північному регіоні Східної Європи.

Археологічні дослідження, проведені у XX ст. на теренах колишньої Русі, спонукали сучасних зарубіжних дослідників до більш поміркованих поглядів на роль норманів у Східній Європі. Провідні представники західноєвропейської історіографії Х. Арбман, Й. Херрман, П. Соєр тепер вважають норманів лише одним із чинників утворення Руської держави. Однак і для такої поміркованої оцінки їх ролі недостатньо аргументів. Так, П. Соєр, проаналізувавши археологічні джерела, вказав, що “немає жодних

археологічних свідчень, здатних підтвердити висновок про наявність (на Русі) обширних за територією колоній з численним населенням” (2006, с.290). Німецький дослідник Й. Херрман, після ґрунтовних студій над суспільним розвитком слов'янських і скандинавських народів, дійшов висновку, що “після вторгнень або прийняття на службу як дружинників скандинави швидко асимілювалися в суспільстві слов'янських країн в Помор'ї, Польщі, Київській Русі, землі ободритів. Не може бути й мови про те, що вікінги були засновниками слов'янських держав у Центральній і Східній Європі, як це стверджували в минулому, перш за все в німецькій історіографії, найчастіше з прямо-лінійно-націоналістичною метою” (1986а, с.51).

У контексті розвитку сучасної західної історіографії доволі дивними видаються спроби деяких російських археологів відродити норманізм і обґрунтувати новий варіант норманської теорії – версію первісної північної Русі з центром у Ладозі (Ладозького каганату), де у VIII–IX ст. існувала норманська факторія (див.: Мачинский, 1997, 2002; Кирпичников, 2003; Кирпичников та Сарабьянов, 2010). Видається, що у версіях північної Русі більше політики, ніж науки, і очевидного прагнення будь-яким чином поєднати середньовічну Русь з сучасною Росією. Попри усі спроби обґрунтувати ладозьку версію, вона є такою ж непереконливою і бездоказовою, як і попередня новгородська. Сам факт існування норманської факторії у Ладозі (до того ж не найбільшої з балтійських скандинавських факторій) ще не є доказом того, що тут була столиця Руського каганату. Версія Ладозької Русі породжує ті ж питання, що і попередня версія Новгородської Русі – норманісти вперто обходять їх увагою, оскільки не можуть дати на них відповіді. Доказом супроти концепції Ладозької Русі є також аргументована критика традиційної версії шляху “З варяг у греки”. Будь-яка з нових його версій, згідно з якими північний відтинок шляху пролягав по Західній Двіні або Віслі, виключає з маршруту басейн Волхова, а це означає, що Ладогу оминали і Дніпровська, і Волзька міжнародні торговельні магістралі, що для столиці Русі було б неможливим.

Як висновок: сучасний стан досліджень дає підстави констатувати універсальний характер епохи вікінгів у Європі, оскільки і на заході, і на сході континенту вони діяли однаково – здійснюючи до середини IX ст. короткочасні грабінницькі набіги на прибережні (в основному західноєвропейські) райони і наймаючись невеликими загонами на службу до місцевих правителів. У другій половині IX ст., коли скандинави почали осідати на нових землях, їх активність на заході континенту також була значно більшою, ніж на сході, що підтверджується даними топоніміки. Згідно з джерелами, до X ст. присутність норманів у Східній Європі була незначною, обмежуючись в основному північним прибалтійським регіоном. Імовірно також проникнення окремих невеликих загонів у район Верхнього і Середнього Подніпров'я, як і військового найманства норманів до руських князів.

На сьогодні немає вагомих аргументів, які б давали підстави для висновку про провідну роль норманів у заснуванні ранніх слов'янських держав у Центрально-Східній і Східній Європі, оскільки слов'янські держави з'явилися тут задовго до початку епохи вікінгів, до того ж тривалий час – до кінця X ст. – особливого інтересу до цього регіону нормани не проявляли. Подальші неупереджені дослідження зможуть більш повно і всебічно показати історію слов'янсько-скандинавських контактів у добу раннього середньовіччя та з'ясувати їх вплив на процеси державотворення у слов'янських і скандинавських народів.

Список послань

- Багрянородный, К., 1991. *Об управлении империей*. Перевод с греческого Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. Москва: Наука.
- Берштейн-Коган, С. В., 1950. Путь из варяг в греки. *Вопросы географии*, 20, с.239–270.
- Бременский, А., 2011. Деяния архиепископов Гамбургской церкви. В: Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. *Славянские хроники*. Перевод с латинского Л. В. Разумовской и И. В. Дьяконова. Москва: Русская панорама, с.7–155.
- Войтович, Л., 2011. *Галицько-Волинські етюди*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Войтович, Л., 2014. *Князь Рюрик*. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський.
- Гвин, Д., 2010. *Викинги. Потомки Одина и Тора*. Перевод с английского 3. Ю. Метлицкой. Москва: Центрполиграф.
- Гротт, Л., 2013. *Призвание варягов. Норманны, которых не было*. Москва: Алгоритм.
- Джаксон, Т. Н., 2009. Королевские саги. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 5. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с.81–83.
- Дубов, И. В., 1989. *Великий Волжский путь*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Звягин, Ю., 2009. *Великий путь из варяг в греки*. Москва: Вече.
- Йордан, 1960. *О происхождении и деятельности гетов (Getica)*. Перевод с греческого Е. Ч. Скржинской. Москва: Восточная литература.
- Кирпичников, А. Н., 2003. Ладога – культурный и исторический феномен России и Балтийского моря. *Полития. Вестник фонда “Российский общественно-политический центр”*, 3 (26). с.10–17. [online] Доступно: <<https://books.google.com.ua/books?isbu=5444808838>> [Дата звернення 20 травня 2017]
- Кирпичников, А. Н. и Сарабьянов, В. Д., 2010. *Старая Ладога – древняя столица Руси*. Санкт-Петербург: Славия.
- Клейн, Л., 2009. *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*. Москва: Евразия.
- Клинд-Енсен, О., 1986а. Рунические камни – зеркало социальных отношений. В: Е.Мельникова, ред. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.129–130.
- Клинд-Енсен, О., 1986б. Ранние города и укрепления. В: Е.Мельникова, ред. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.130–134.
- Либготт, Нильс-Кнуд, 1986. Керамика – свидетельство связей со славянским побережьем. В: Е.Мельникова, ред. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.141–145.
- Ловмянский, Х., 1985. *Русь и норманы*. Москва: Прогресс.
- Мачинский, Д. А., 1997. Волховская Русь (VIII–IX вв.) *Современность и археология*. Санкт-Петербург, с.71–75.
- Мачинский, Д. А., 2002. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша. Связующие пути и центры*. Санкт-Петербург, с.5–35.
- Мельникова, Е. А., 2001. *Скандинавские рунические написи. Новые находки и интерпретации*. Москва: Восточная литература.
- Мельникова, Е. А., 2009а. “Орозий короля Альфреда. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 5. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с.11–20.

Мельникова, Е. А., 2009b. Рунические надписи. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 5. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с.21–24.

Мельникова, Е. А., 2009с. Географические сочинения. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 5. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, с.311–315.

Мошин, В. А., 2010. Варяго-русский вопрос. В: В. В.Фомин, ред. *Варяго-русский вопрос в историографии*. Москва: Русская панорама, с.11–95. [online] Доступно: <www.rulit.me/books/varago-russkiy-vopros-v-istoriografii-read-311572.html> [Дата звернення 20 травня 2017].

Нежиховский, Р. А., 1973. *Река Нева*. Ленинград: Гидрометеоздат.

Нидерле, Л., 2000. *Славянские древности*. Перевод с чешского Т. Ковалевой и М. Хазанова. Москва: Алетейа.

Нюлен, Эрик, 1986. Эпоха викингов и ранне средневековье в Швеции. В: Е. Мельникова, ред. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.155–168.

Пріцак, О., 1997. *Походження Русі*, 1. Київ: НАН України.

Рыдзевская, Е. А., 1978. *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.* Москва: Наука.

Свод древнейших письменных известий о славянах, 1, 1991. Москва: Наука.

Симокатта, Феофилакт, 1957. *История*. Перевод с греческого С. П. Кондратьева. Москва: Академия Наук СССР.

Сойер, П., 2006. *Эпоха викингов*. Перевод с английского А. П. Санина. Санкт-Петербург: Евразия.

Стрингольм, А., 2002. *Походы викингов*. Перевод с немецкого А. Шемякина. Москва: АСТ.

Толочко, П. П., 1997. *Від Русі до України*. Київ: Абрис.

Толочко, П. П., 2012. Где находилась изначальная Русь? *Христинізаційні впливи в Київській Русі за часів князя Аскольда: 1150 років. Матеріали наукової конференції*. Чернігів–Луцьк: Терен, с.4–17.

Трубачов, О., 1993. *К истокам Руси (наблюдения лингвиста)*. Москва: Международный фонд славянской письменности и культуры.

Фомин, В. В., 2005. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. Москва: Русская панорама.

Херрман, Й., 1986а. Славяне и норманы в ранней истории Балтийского региона. В: Е. Мельникова, ред. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.8–128.

Херрман, Й., 1986b. Ободриты, лютичи, руяне. В: Е. Мельникова, ред. *Славяне и скандинавы*. Перевод с немецкого Е. Мельниковой. Москва: Прогресс, с.338–359.

Хольгер, А., 2003. *Викинги*. Перевод с английского Н. Е. Ереминой. Санкт-Петербург: Евразия.

Цветков, С. В., 2010. *Поход русов на Константинополь в 860 году и начало Руси*. Санкт-Петербург: Русско-Балтийский информационный центр “БЛИЦ”.

Шахматов, О., 1916. *Повесть временных лет*, 1. Петроград: Издание Археографической комиссии.

Щодра, О., 2017. Коли і де виникла Русь: проблеми початкового етапу формування української державності. *Вісник НТШ*, 58, с.31–36.

Эверс, Г., 1826. *Предварительные критические исследования для российской истории*, 2. Москва: Университетский издательский дом.

Reference

- Bahrianorodnyj, K., 1991. *How to rule the empire*. Translated from by H. H. Litavrina and A. P. Novoseltseva. Moscow: Nauka. (In Russian)
- Bernshtein-Kogan, S. V., 1950. The way from Varyag to the Greeks. *Questions of Geography*, 20, pp.239–270. (In Russian)
- Bremen, A., 2011. Acts of the Archbishops of the Hamburg Church. Adam Bremen, Helmold from Bosau, Arnold Lubeck. *Slavonic chronicles*. Translated from Latin by I.V. Dyakonov and L. V. Razumovskaya. Moscow: Russian Panorama, pp.7–155. (In Russian)
- Dubov, L. V., 1989. *The Great Volga way*. Leningrad: The Leningrad University Publishing House. (In Russian)
- Evers, G., 1826. *Preliminary critical researches for Russian history*, 2. Moscow: University Printing House. (In Russian)
- Fomin, V. V., 2005. *Varangians and varangian Rus. To the results of discuss to the varangian question*. Moscow: Russian Panorama. (In Russian)
- Grot, L., 2013. *The invitation of the Vikings. The Normans who had never existed*. Moscow: Algoritm. (In Russian)
- Gwin, J., 2010. *The Vikings. The descendants of Odin and Tor*. Translated from English by Z.Y. Metlitskaya. Moscow: Tsentrpoligraf. (In Russian)
- Herrman, J., 1986a. The Slavs and the Scandinavians in the early history of Baltic region. *The Slav and the Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moscow: Progress, pp.8–128. (In Russian)
- Herrman, J., 1986b. Obodryty, Lutycki, Ruyany. *The Slav and the Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moscow: Progress, pp.338–360. (In Russian)
- Holger, A., 2003. *The Vikings*. Translated from English by N. E. Yeromina. St. Peterburg: Yevrazia. (In Russian)
- Jachson, T. N., 2009. Royal sages. *The ancient Rus in the Light of foreign sources*, 5. Moscow: The Russian Fund Science and Education Centre, pp.81–83. (In Russian)
- Jordan, 1960. *On the origin and deeds of the Gets*. Translated from Greek by E.Ch. Skrzhinskaya. Moscow: Eastern Literature.
- Kirpichnikov, A. N. and Sarabyanov, V. D. 2010. *Old Ladoga – the ancient capital city of Rus*. St. Petersburg: Slavia. (In Russian)
- Kirpichnikov, A. N., 2003. Ladoga – the cultural and historical phenomenon of Russia and the Baltic Sea. *Politia: The herald of the Fund “The Russian social and Political Centre”*, 3 (26), pp.10–17. [online] Available at: <<https://books.google.com.ua/books?isbn=5444808838>> [Accessed 20 May 2017].
- Klindt-Yensen, O., 1986a. Runic stones – a mirror of social relation. *The Slav and the Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moscow: Progress, pp.129–130. (In Russian)
- Klindt-Yensen, O., 1986b. Early cities and fortifications. *The Slav and the Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moscow: Progress, pp.130–134. (In Russian)
- Lovmianskij, H., 1985. *Rus and Normans*. Translated from Polish by M. E. Bychkova. Moscow: Progress. (In Russian)
- Lybhott, Niels-Knud, 1986. Ceramics – witness of ties with the Slavic coast. *The Slav and the Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moscow: Progress, pp.141–146. (In Russian)
- Machynskyj, D. A., 2002. Why and how Ladoga should be considered to be the first capital of Rus. *Ladoga and the Northern Eurasia from Baikal to La-Manche. Connecting tracks and centres. The 6th reading in the memory of Anna Machynska*. St. Petersburg, pp.5–35. (In Russian)

- Machynskij, D. A., 1991. Volhovian Rus (VIII–IX c.). *Modernity and archaeology. International Reading dedicated to the 25th anniversary of Old Ladoga archeological expedition*. St. Petersburg, pp.71–75. (In Russian)
- Melnikova, E. A., 2001. *Scandinavian Runic inscriptions: new findings and interpretations. The text, translation, comments*. Moscow: The Western Literature Publishing House RAN. (In Russian)
- Melnikova, E. A., 2009a. “Oroziy” king Alfred. *The ancient Rus in the Light of foreign sources*, 5. Moscow: The Russian Fund Science and Education Centre, pp.11–14. (In Russian)
- Melnikova, E. A., 2009b. Runic inscriptions. *The ancient Rus in the Light of foreign sources*, 5. Moscow: The Russian Fund Science and Education Centre, pp.21–24. (In Russian)
- Melnikova, E. A., 2009c. Geographical compositions. *The ancient Rus in the Light of foreign sources*, 5. Moscow: The Russian Fund Science and Education Centre, pp.311–315. (In Russian)
- Moshin, V. A., 2010. The Varyag–Russian question. *The Varyag–Russian question in Historiography*. Moscow: Russian panorama, pp.11–95. [online] Available at: <www.rulit.me/books/varago-russkiy-vopros-v-istoriografii-read-311572.html> [Accessed 1 May 2017].
- Nezhihovsky, R. A., 1973. *The Neva River*. Leningrad: Gidrometizdat. (In Russian)
- Niderle, L., 2000. *Slavic antiquity*. Translated from Czech by T. Kovaleva and M. Khazanov. Moscow: Alteya. (In Russian)
- Nulen, E., 1986. The era of the Vikings and ear ir Middle Ages in Sweden. *The Slav and the Scandinavians*. Translated from German by E. A. Melnikova. Moscow: Progress, pp.155–169. (In Russian)
- Pritsak, O., 1997. *The Origin of Rus*. Vol.1. Kyiv: The National Academy of Science of Ukraine. (In Ukrainian)
- Rydzhevskaya, E., 1978. *Ancient Rus and Scandinavia in IX–XIV centuries (stuft and research)*. Moscow: Nauka. (In Russian)
- Shachmatov, A., 1916. *The Russian Primary Cronicle*, 1. Petrograd: edition of Archeography commission. (In Russian)
- Shchodra, O., 2017. When and where Kyiv Rus appeared: the problems of the formation of the Ukrainian statehood. *Of the Bulletin of the NTSH*, 58, pp. 31–36. (In Ukrainian)
- Soyer, P., 2002. *The era of Vikings*. Translated from English by A. P. Sanin. St. Petersburg: Yevrasiya. (In Russian)
- Strinholm, A., 2002. *Vikings campaigns*. Translated from German A. Shemyakin. Moscow: AST. (In Russian)
- The code of the oldest written news about the Slavs*, 1, 1991. Moscow: Science.
- Theofilact of Simokatt, 1997. *History*. Translated from Greek by S. P. Kondratiev. Moscow: Academy of Sciences of the USSR. (In Russian)
- Tolochko, P. P., 1997. *From Rus to Ukraine*. Kiev: Abris. (In Ukrainian)
- Tolochko, P. P., 2012. Where was the primordid Rus? In: *The lufuence of Christianization in Kyivska Rus in the periode of Prince Askold: 1150 years. The materials of the international scientific conference*. Chernigiv–Lutsk: Teren, pp.4–17.
- Trubachov, O., 1993. *To the sources of Rus (observation of the lingvist)*. Moscow: International fund of Slavic written language and culture. (In Russian)
- Tsvetkov, S. V., 2010. *The campaign of Rus agains Bizantium in 860 and the beginning of Rus*. St. Petersburg: Russian–Baltic Information Agency cetntre of BLITS. (In Russian)
- Voitovich, L., 2014. *Prince Rurik*. Bila Tserkva: O.V. Pshonkivskiyi Publishing House. (In Ukrainian)
- Voitovych, L., 2011. *Galician – Volyn sketches*. Bila Tserkva: O.V. Pshonkivskiyi Publishing House. (In Ukrainian)
- Zvyagin, Y., 2009. *The Way from Vikings to the Greeks*. Moscow: Veche. (In Russian)

**THE VIKING ERA IN EASTERN EUROPE:
SLAVIC–SCANDINAVIAN RELATIONS DURING THE FORMATION
OF THE EARLY STATES OF SLAVS**

Olha SHCHODRA

*Lviv Ivan Franko National University
1, Universytetska Str., Lviv, 79000
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies*

Abstract

Background: The problem of Slavic–Scandinavian relations in the Viking era is debatable in historiography. The research has traditionally been limited to exploring the impact of Scandinavians on the development of Slavic states. In doing so, researchers studying the activities of the Normans in the east of the European continent rarely resort to analogies and comparisons with Western Europe where the Viking era is well reflected in the sources and is better studied.

Purpose: To establish the patterns and specific features of the initial stage of the Viking era in the West and East of the European continent; to find out the level of economic and political development of the Slavic nations of Central and Eastern Europe on the eve of the Viking era and in its initial phase; the nature of the contacts of the Slavs and Scandinavians in the VIII–IX centuries and their role in the international Baltic trade, as well as in the trade between the Arabian East and Byzantium which took place in the Caspian and Black Seas.

Results: The study of the Viking era in the east of the European continent proves its universal character: at its first stage in the VIII–IX centuries, here as well as in Western Europe, the activities of the Normans were limited to short–term plunder raids on coastal settlements. According to Scandinavian sources, at that time the "sea nomads" were mainly attracted to the rich monasteries and churches of the West European coast, especially the British islands. In Central and Eastern Europe large state formations of the Slavs were formed before the beginning of the Viking Age (IV–VIII centuries): the Union of Ants, the Dolyubian–Volynian Union, Great Croatia, the state of Samo. In the Baltic region unions of ruyans, obodrits, lutyh–viltst (state of velets), pomoryan were also formed. In this region where the most intensive Slavic – Scandinavian contacts took place there is clear influence of the Slavs on the development of crafts and trade of Scandinavians since in the VIII–IX centuries Slavs dominated on the southern coast of the Baltic region and in Baltic trade. Their cities such as Veligrad–Rerik, Starigrad, Volyn, Arkon and others served as international trade transits that united the Frankish kingdoms with the Arabian East. Only in the second half of the IX century Scandinavian cities such as the Danish Hedeby and the Swedish Birka began to play a prominent role in the Baltic trade. Slavic–Scandinavian contacts at that time also included mutual plunders, military–political alliances and dynastic ties, military mercenaries.

The Slavic Rus with its center in Kyiv emerged on the European scene at the end of the VIII – the first half of the IX century, conducting maritime trade and plunder raids on the Caspian and Black Seas, trade with the Arabian East and Byzantium, establishing embassies in Byzantium and the Frankish kingdom. Sources indicate that its more or less regular contacts with the Normans began not earlier than in the Xth century. Therefore information and contemporary interpretations of the sources about the nature of Slavic–Scandinavian contacts in the VIII–IX centuries do not give grounds for concluding that at that time Scandinavians dominated in the Baltics and in international trade, and about their allegedly crucial influence on the formation of the early Slavic states.

Key words: Viking Era, Normans, early states of the Slavs, Rus, Slavic–Scandinavian relations, Norman theory.

Стаття надійшла до редколегії 05.09.17
Прийнята до друку 15.09.17